

UOT –

Faiq Ələkbərli
AMEA Fəlsəfə İnstitutu, fə.ü.f.d., dosent

NƏSİB BƏY YUSİFBƏYLİNİN DÜNYAGÖRÜŞÜNDƏ AZƏRBAYCAN MİLLİ İDEYASI

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illiyinə ithaf edilir

Məqalədə XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda Azərbaycan Türkcülüyi, Azərbaycan Milli İdeyası və ya azərbaycançılığın yaranmasında və inkişafında Nəsib bəy Yusifbəylinin xidmətləri qeyd edilir, onun maarifçilik, sosial-demokratiya, islamçılıq, müasirləşmək, türkcülüklə bağlı dəyərli mülahizələri geniş şəkildə şərh olunaraq, onun əsas ideya istiqamətləri göstərilir. Məqalənin əsas mahiyyəti Azərbaycan milli ideyasının müəlliflərindən biri kimi Nəsib bəy Yusifbəylinin Azərbaycan xalqının fəlsəfə və ictimai fikir tarixindəki rolunu ortaya qoymaqdan ibarət olmuşdur.

Öncə qeyd edək ki, Nəsib bəy Yusifbəyli Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Üzeyir Hacıbəyli, Əlimərdan bəy Topçubaşov və başqa tanınmış ziyalılarımız kimi, ilk dövrlərdə maarifçilik işləri görmüş, daha çox dini xurafata, dini mövhumata, cəhalətə və nadanlığa qarşı mübarizə aparmış, İslam dininin bütün bunlarla heç bir əlaqəsinin olmadığına diqqət yetirmişdir. Onun ilk qələm təcrübələrindən olan “Təslim” hekayəsinin məzmununu Azərbaycan Türk millətinin maariflənməsi, başqa millətlər kimi inkişaf etməsi, İslam dininin əsil mahiyyəti və digər məsələlər təşkil etmişdi. O, qeyd edirdi ki, başqa millətlərin dili zəngin, əlifbaları mükəmməl, qrammatikaları müəyyən olub, dövlət məktəblərinin tərəqqisinə, maarifə nəzarətə çalışdığı halda, müsəlman-türk xalqlarında vəziyyət ürəkəçən deyildir. Belə ki, müsəlman-türk xalqlarında hələ də, yenilikçilərlə mühafizəkarlar arasında mücadilə davam etməkdədir. Bu anlamda, o, müsəlmanların real təhsil vəziyyətini əks etdirmək üçün mədrəsələrdəki şəraiti hərtərəfli təsvir etmişdi. N.Yusifbəyli yeni dövrün təhsil vəziyyətini göstərmək üçün Molla Mahmudun şəxsində mühafizəkar dünyagörüşünü, Rza bəyin təmsalında isə yenilikçi dünyagörüşünü ifadə etmişdir.

N.Yusifbəyliyə görə Molla Mahmudları maraqlandıran millətin geriliyi deyil, öz vəziyyətləri olduğu üçün, onlar İslam dininin əsil mahiyyətini öz maraqları naminə xalqa doğru çatdırmırlar [14, s.55, 58]. Yusifbəylinin fikrinə, nə vaxta qədər məktəblərdə, mədrəsələrdə mühafizəkar ruhlu Molla Mahmudlar dərs keçəcəklər, heç vaxt irəliləyiş olmayacaq. Çünki Molla Mahmudlar təhsildə və ictimai həyatda yeniliyi və tərəqqini deyil, dini xurafat və cəhaləti təbliğ edirlər [14, s.57-58]. Nəsib bəy Rza bəylərin təmsalında isə, vaxtilə elm və tərəqqinin mərkəzi olan Türk-İslam dünyasının bu günə düşməsinin səbəblərini də göstərməyə çalışırdı. Onun fikrinə görə, vaxtilə İslam mədəniyyətinin işığı olan məscidlərdəki mədrəsələrin qapalı hücrələrə çevrilməsinə səbəb, burada elmi, dünyagörüşlü insanlar əvəzinə, mərsiyəxanlar yetişdirməsidir. Yusifbəyli yazır: “Ah! Vaxtilə mərkəzi-ülum və fünün olan və İbn Rüşdlər, İbn Sinalar yetişdirən, fəqət bugünkü gündə qeyri-qabili-islax (islaxı mümkün olmayan) bir surətə girmiş bulunan şu mübarək mədrəsələrin lal və əbkəm divarları nələr eşitməmiş, nələr görməmişdir” [14, s.59]. Nəsib bəy hesab edirdi ki, artıq geriliyə, köhnəpərəstliyə və xüsusilə, yalançı din xadimlərinə, mollalara qarşı ciddi şəkildə mübarizə aparılmalıdır. Bu məsələdə isə açıqgözlü, milli ruhlu müəllimlərin çiyinlərinə daha ağır yük düşür. Çünki müsəlman ölkələrindəki müəllimlər yalnız öz vəzifələrini deyil, dövlətin işlərini də həyata keçirməlidir. Bir sözlə, bu gün Avropa millətlərinin həyata keçirdiklərini görmək, bu anlamda müsəlman-türk xalqlarını oyatmaq zamanıdır [14, s.63]. Onun fikrinə, başqa millətlərin dili zəngin, əlifbaları mükəmməl, qrammatikaları müəyyən olunub, eyni zamanda dövlətləri məktəblərin tərəqqisinə, maarifə nəzarətə çalışdığı halda müsəlman-türk xalqları isə, hələ də cəhalət və nadanlıqdan əziyyət çəkir, dövlətləri isə xalqa zülm verməklə məşğuldur. Hətta islam ölkələrində bəziləri, xüsusilə ikiüzlü ruhbanilər, din xadimləri tapılır ki, tərəqqini, inkişafı dinin-islamın əleyhinə olan anlayışlar kimi qələmə verir, üstəlik Türk-müsəlman xalqlarının tərəqqi və inkişaf uğrunda çalışanları, o cümlədən qa-

baqıcıl müəllimləri kafir elan edirlər [14, s.63-64]. Ümumiyyətlə, Rza bəylərin təmsalında N.Yusifbəyli gələcəyin yeniləşmə və millətçiliklə bağlı olmasına inanırdı. Onun fikrincə, artıq mühafizəkar fikirlərlə milləti irəli aparmaq mümkün deyildir. Çünki mühafizəkar düşüncələr millətin bir nöqtədə durub qalmasından başqa heç bir şeyə xidmət etmir. Bu cür düşüncəli insanların, o cümlədən müəllimlərin yeni məktəblərdə öz işlərini davam etdirməsini təhlükəli hesab edirdi.

N.Yusifbəyli islamçılığı isə müsəlman ölkələrinin vahid dövlət halında birləşməsi və sair kimi deyil, mənəvi birlik olaraq qəbul etmişdir. O, xüsusilə bəzi Avropa ziyalılarının, o cümlədən erməni şovinistlərinin ortaya atdığı “panislamizm” anlayışın qəbul etmir və onu müdafiə edən istənilən qüvvəyə qarşı çıxırdı. Onun fikrincə, bütün müsəlman xalqlarının bir dövlətdə birləşməsi bir utopyadır. Bu cür utopiyalarla uğraşmaqdan daha real işlər görülməli və müsəlman millətlərinin mədəni səviyyəsinin yüksəlməsinə çalışılmalıdır: “Bir iftira qalmadı ki, onlar müsəlmanların üstünə atmasınlar: cahaddanmı cəhd etmədilər, “ittihadi islam” iləmi dövləti qorxudub fəna halımızın daha da fənallaşmasına təşəbbüs etmədilər?” [26]. O hesab edirdi ki, ermənilərin “İttihadi-İslam” məsələsini xüsusilə qabartması məkrlikdən başqa bir şey deyildir. Bununla da ermənilər xristian din qarşıdaşlarının yardımına ümid edirlər. Bu baxımdan ermənilərin qəzetlərdə müsəlmanlara atmadıqları iftira və böhtan qalmamışdır. Yusifbəyli yazırdı: “Bu yıllarda “İttihadi-İslam” xüsusundə nələr yazılmadı, nələr söylənmədi. Ermənilər gecələri yatıb bu xüsusda quramalar düzəldib, rəylər görüb gündüzlər dünyanın hər bir bilməna xəbərlər yazıb qəzetələri doldururlar” [14, s.120]. Yusifbəyli hesab edirdi ki, ermənilər boş xülyadadırlar və onların iddia etdiyi mənada müsəlmanların vahid dövlətdə birləşməsinə heç ehtiyac da yoxdur. Çünki müsəlmanlar xristianlara ya da başqa qeyri-müsəlmanlara qarşı vahid dövlətdə birləşmək deyil, öz daxilində birlik və bütöv olmaq yollarını arayırlar. N.Yusifbəyli doğru qeyd edirdi ki, İslam birliyi məsələsindən narahat olan yalnız ermənilər deyil, həm də Avropanın qabaqcıl ziyalıları, onların mətbuatıdır. Avropalılar hesab edirlər ki, bütün müsəlmanlar vahid bir dövlət yaratsalar, ya da Osmanlı Türkiyəsinin ətrafında birləşsələr onlar üçün təhdid yaradacaqlar. O yazırdı ki, bəzi türk-müsəlman mütəfəkkirlərinin İslam birliyi yönündəki yazıları da məsələni daha da mürəkkəbləşdirmişdi [14, s.121-122].

N.Yusifbəyli İslam dini, İslam birliyi məsələlərinə sonralar da həssaslıqla yanaşmışdır. O, Türk Ədəm-Mərkəziyyət Partiyasının sədri olduğu zaman İslam dinindən sui-istifadə etməyə çalışan mühafizəkar ittihadçılara qarşı da mübarizə aparmalı olmuşdur. Çünki həmin dövrdə Gəncədə mühafizəkar ittihadçılar “Məhəmmədi” fırqəsi yaradaraq Türk Ədəm-Mərkəziyyət Partiyasını dinsizlikdə ittiham edirdilər [22, s.75]. N.Yusifbəylinin İslam dininə münasibəti, xüsusilə dinin dövlətin işinə qarışmaması düşüncəsi sonralar da davam etmiş, onun baş naziri olduğu dövrdə qüvvədə qalmışdır. N.Yusifbəyli baş nazir kimi ilk çıxışında bəyan etmişdir ki, müqəddəs hüriyyətlərdən məmurların sui-istifadə etməsinə yol verilməyəcək, eyni zamanda ədliyyə məhkəmələrinin ədalətli və qanuni qərarlarına tabe olmaları əsas tutulacaqdır. Onun fikrincə, bu azadlıqların ən müqəddəsi vicdan və şəxsiyyət azadlığı, mənzil toxunulmazlığıdır ki, inanc və vicdana aid məsələlər üçün demokratik cümhuriyyətimizdə kimsə təqib edilməyəcəkdir [14, s.134].

Nəsib bəy Yusifbəyli ilk dövrlərdə sosial-demokratların bütün millətlərin bərabər hüquq və azadlıqlara malik olması ilə bağlı ideyalarına da xeyli dərəcədə meyil göstərmişdi. Belə ki, Nəsib bəy Odessada, Xarkovda tələbə olduğu (1902-1906) dövrdə və “Tərcüman”da çalışdığı ilk illərdə (1906-1907) siyasi cərəyanlar arasında daha çox sosial-demokratizmə meyil göstərmişdir. Həmin dövrdə bir çox soydaşları kimi Yusifbəyli də, sosial-demokratizmin çar Rusiyasının əsarəti altında olan xalqlara azadlıq gətirəcəyini düşünmüşdür. Şübhəsiz, Odessa və Xarkovda sosial-demokrat təşkilatlarının güclü olması, eyni zamanda onlar proqramının cəlbəedici olması Yusifbəyliyə də ciddi təsir göstərmişdir. Necə ki, bu dövrdə sosial-demokratizmin təsiri altında M.Ə.Rəsulzadə, N.Nərimanov, Ə.Ağaoğlu və başqaları da olmuşdular.

Özəlliklə, Yusifbəyli 1906-1907-ci illərdə “Tərcüman”da yazdığı məqalələrdə Bakıda nəşr olunan “İrşad” və başqa milli-dini yönlü qəzetlərdə sosial-demokratizmdən və onların nümayəndələrindən (Marks, Plehanov, Jores, Bebel və b.) bəhs olunmasını təqdir etmişdi. Xüsusilə, o, “İrşad”da Nəriman Nərimanovun sosial-demokratlarla bağlı məqaləsini şərh etmiş, müəyyən dərəcə də onun fikirləri ilə razılaştığını ifadə etmişdi [27]. Onun fikrincə, yalnız sosial-demokrat cərəyanı

dövrünün başqa şovinist “pan”izmlərindən fərqlənir və yalnız ona ləkə yaxmaq doğru deyildir: “Panslaviyanizm, panxristianizm, panermənizm, panyəhudizm və qeyri panizmlər ancaq qarnı tox ağaların xam xəyallarıdır və fütqarayı-kasibəyə böylə böhtan atmaq rəva deyil!.. Doğrudur, Yer üzünün cəmi ictimaiyyəun ammiyyəunların (sosial-demokratlarının) da bir “panizmi” var, ona dəxi pan-xristianizm deməzlər, bunu adı “panfütqarayı-kasibizm”dir” [27].

Gördüyümüz kimi, bu zaman Yusifbəyli milli yönlü ya da milliyyətçi təşkilatları deyil, beynəlmiləl mahiyyətli sosial-demokratizmə üstünlük vermişdir. Hətta, o, iddia etmişdir ki, yalnız sosial-demokratlar doğru yoldadır. Bu anlamda sosial-demokratizm yeganə çıxış yoludur. Çünki sosial-demokratlar cəmiyyətin problemlərinə milliyyətçilik deyil, beynəlmiləçilik mövqedən yanaşır. Eyni zamanda marksizmə rəğbət bəslədiyi dövrdə bir çox mütəfəkkirlərimiz Ə. Ağaoğlu, Ə. Hüseynzadə, N. Nərimanov, M. Ə. Rəsulzadə və başqaları kimi N. Yusifbəyli də sosial-demokratizmlə islam arasında oxşar cəhətlərin olmasına inanmış və bu cərəyanı bütövlükdə dini dünyagörüşə əks hesab etməmişdir. N. Yusifbəyli ilk dövrlərdə, sosial-demokratizmə meyilli bir şəxs kimi hesab edirdi ki, çar Rusiyası Avropa ölkələrindən fərqli olaraq baş vermiş inqilabdan düzgün nəticə çıxarmır. Belə ki, çar Rusiyasında sosial-demokratların baxışlarından doğru nəticə çıxarmaq əvəzinə onlara qarşı repressiyalar həyata keçirilir. Yusifbəyli yazırdı: “Avropada təcrübə və timsali olub keçmiş inqilab və hərəkətlərdən Rusiya dövləti ibrət almaq gerek idi. Qaynayıb axan bir suyun önünü kəsmək mümkün olmadığı kimi oyanmış, qəlyanə gəlmiş xalqın hüquq və vəzifəsini anlamış camaatın da önündə durub toxtatmaq mümkün olamayacağını düşünmək və bilmək gerek idi” [14, s. 112].

Qeyd edək ki, Nəsim bəy Yusifbəyli sonralar sosial-demokrat təlimindən uzaqlaşaraq türkçülük, daha sonra onun bir qolu olan Azərbaycan türkçülüüyü uğrunda mübarizə aparmışdır. Ancaq bu o demək deyildi ki, o, sosial-demokratizmin insan hüquq və azadlıqlarına aid müddəalarından imtina etmişdir. Hesab edirik ki, Yusifbəyli türkçülük, Azərbaycan türkçülüüyü hərəkətinin liderlərindən biri olduğu zamanlarda da sosial məsələlərin həllində, o cümlədən fəhlə və kəndlilərin hüquq və azadlıqlarının qorunmasında sosial-demokrat cərəyanının bəzi müddəalarını müdafiə etmişdir. Hətta, onun qurucusu və lideri olduğu “Türk Ədəmi-Mərkəziyyət” partiyasının proqramında da sosial-demokratizmin müddəaları, o cümlədən “Aqrar məsələ”, “Fəhlə məsələsi” də öz əksini tapmışdır. Bununla bağlı “Türk Ədəmi-Mərkəziyyət” partiyasının proqramında yazılırdı ki, xalqın firqəsi kimi Türk ulusunun bütün təbəqələrinə əsaslanır: “Demokratik partiya kimi zəhmətkeş xalq kütlələrinə arxalanır və Rusiyanın İslama etiqad edən bütün türk zəhmətkeş kütlələrinin iqtisadi-sinfi və milli-mədəni mənafeələrini müdafiə etməyə çalışır” [4, s. 409].

Sadəcə burada zahirən bir anlaşımazlıq var ki, Seyid Cəfər Pişəveri, Hüseyn Baykara onun Müsavat Partiyası daxilindəki mövqeyini “sol cinaha mənsub olan Nəsim bəy Yusifbəylinin mülkədar və kapitalist qrupu” [5, s. 187] kimi dəyərləndirmişlər. İlk baxışda “kapitalist və mülkədarın” sol cinahda dayanması məntiqsizlikdir. Bizə elə gəlir ki, N. Yusifbəyli sinfi təbəqəsinə görə “mülkədar və kapitalist qrup”una aid edilsə də, əslində o, düşüncə və dünyagörüş baxımından bütün insanların sosial bərabərliyinin tərəfdarı olmuşdur. Başqa sözlə, N. Yusifbəylinin “mülkədar və kapitalist qrup”una aid edilməsi simvolik xarakter daşmış, bu daha çox onun əcdadlarının bəy-xan nəslindən olmasından irəli gəlmişdir. Ancaq gerçəklikdə isə, o, bəy-xan əcdadlarının davamçısı kimi heç bir sinfi ayrı-seçkilik qoymamış, Türk ulusunu bütün kimi görmüşdür.

Yusifbəyli də türkçülük ideyasının yaranmasında böyük türkçülərdən İsmayıl bəy Qasıralının mühüm rolu olmuşdu. Belə ki, İ. Qasıralının uzun müddət müəyyən fasilələrlə “Tərcüman” qəzetində çalışmış (1906-1912) Yusifbəyli ustadının türk xalqlarının “Dildə, fikirdə və işdə birlik” fəlsəfəsini mənimsəmişdir. Hər halda İ. Qasıralının dünyagörüşündə türkçülük hərəkəti digər ideologiyalardan, cərəyanlardan üstün mövqeyə malik olmuşdu [13, s. 15]. Ə. Cəfəroğlu da yazır ki, N. Yusifbəyli də türkçülük ideyasının yaranmasında İ. Qasıralının mühüm rolu olmuşdu [7, s. 7-8]. Yusifbəylinin Türk milliyyətçisinə çevrilməsində İ. Qasıralının mühüm rolundan M. B. Məhəmmədzadə də bəhs etmişdir: “Nəsim bəy Qasıralı İsmayıl bəyin yanında “Tərcüman”da çalışmış, İsmayıl bəydən dərs və ilham almış, onun qızı ilə evlənmiş, 1908-ci ildə İstanbulda yaranan “Türk dərneyi” cəmiyyətinin ilk üzvlərindən biri olmuş bir şəxsiyyət idi” [14, s. 54].

Nəsim bəy Yusifbəyli də türkçülük məfkurəsinin yaranmasında İ.Qaspiralının təsiriylə yanaşı, 1908-1909-cu illərdə Türkiyədə yaşaması və burada “Türk dərnişini” üzvləri ilə birgə apardığı mübarizə də mühüm rol oynamışdır. Cəfər Seyidəhməd Kırımər “Mücahid” jurnalında (IV cild, 45-46-cı sayı-ları) nəşr etdiyi “Qaspiralı İsmayıl Bəy - Nəsim bəy Yusifbəyli” məqaləsində yazır: “1909-cu ilin sonlarında bizim həyatımızda əhəmiyyətli bir hadisə olmuşdu. Tələbə cəmiyyətimiz əcələ yığıncağa çağırıldı. Bir komissiya seçildi. İstanbula gələcəyini xəbər aldığımız Qaspiralı İsmayıl bəyi qarşıla-yacağıq. Nəhayət gözlədiyimiz gün gəldi. İsmayıl bəylə birlikdə, Yusuf bəy Akçura və İsmayıl bə-yin kürəkəni Azərbaycanlı Nəsim bəy Yusifbəyli də gəlmişdilər. Biz bu toplantıda Nəsim bəylə razı-laşmış və ona candan bağlanmışdıq” [23].

Deməli, 1908-1909-cu illərdən etibarən Yusifbəyli Türkçülüyn əsas dava adamlarından biri olmuşdu. Artıq onun dünyagörüşünün mərkəzində Azərbaycan türkçülüyn əsasında Azərbaycan türklərinin Rusiya daxilində öncə muxtariyyət, daha sonra isə istiqlaliyyət əldə etməsi dayanmışdır. Məhz bunun nəticəsidir ki, 1917-ci ilin martında yaranan “Türk Ədəmi-Mərkəziyyət” partiyasının lideri kimi N.Yusifbəyli çar Rusiyasını federativ şəkildə görmüş, bu federasiya çərçivəsində də Azərbaycanın muxtariyyətini tələb etmişdir. M.B.Məmmədzaadə yazır: “Azərbaycana qayıtdıqdan sonra Nəsim bəy Əmin bəylə yaxın əlaqəyə girərək “Açıq söz” ailəsinə daxil olmuşdu. Onun qurdu-ğu Ədəmi-Mərkəziyyət fırqəsi “Açıq söz”ün yaydığı millət nəzəriyyəsinə əsaslanırdı və millət mə-sələsinə “Müsavət” kimi həll edirdi. O, Rusiyanın milli varlıqlara parçalanmasını, federalizm üzər-in-də qurulmasını, bütün millətlərə, o cümlədən Azərbaycana, Türküstana, İdil-Urala və Krıma milli-məhəlli muxtariyyət verilməsini tələb edirdi” [15, s.54].

M.Ə.Rəsulzadə də qeyd edir ki, əslində türkçülük mərkəzli Azərbaycan milli ideyası onların tanışlığının ilk illərindən (1914-1915-ci illər) hər ikisində yaranmışdı: “Hərbi-ümumi sənələri idi. O, Gəncədə bələdiyyə idarəsi əzadarlığında, mən də Bakıda 1915-də təsis etdiyim “Açıq söz” qəzetinin başında bulunurdum. Nəsim bəy idarə işləri üçün Bakıya sıx-sıx gəlirdi və hər gəlişində ilk ziyarətini “Açıq söz” idarəxanasına verirdi. Daha ilk görüşümüzdə rəhmətliklə aramızda 1920-ci ilin son may günlərində qədər qədər xələldar olmayan bir səmimiyyətlə davam edən bir dostluq təəssüs etmiş-di. Bu dostluğu bu qədər mətin bağlarla bir görüşmədə bağlayan şey, şübhəsiz, müştərək bir qayə, müştərək bir ruh daşıdığımızı müəqabilən kəşf edişimiz idi. Bu ruhi-müştərək Gəncədə Nəsim bəyə siyasi bir fırqa maddəsinin yazılmasını tələq etdiyi bir zamanlarda, mənə də Bakıda “Açıq söz” qə-zetəsinə eyni tezis müdafiə edən bir baş məqalə yazdırmışdı” [20, s.110-111].

Bütün bunları nəzərə alaraq M.Ə.Rəsulzadə daha sonra yazırdı ki, Nəsim bəy Yusifbəylinin Azərbaycan istiqlalı hərəkətindəki rolu yalnız maarif naziri və baş nazir olmaqla kifayətlənməmiş-dir: “Nəsim bəyin Azərbaycan istiqlalı hərəkətindəki rolu sadəcə nazirlikdə və baş vəkillikdə bulun-duğunu söyləməklə ifadə ediləməz. Onun hərəkətdəki həqiqi rolu sonra tutduğu bu rəsmi mövqe-lərdən çox əvvəl başlamışdır. Bu rol onun Gəncədə 1917-də “Türk Ədəmi Mərkəziyyət xalq fırqəsi” namıyla təsis edilən siyasi Azərbaycan fırqəsinin təşkilinə təşəbbüs etməsiylə başlayır. Azərbaycan ideyasını siyasi bir tələb maddəsi şəklində formulə etmək şərəfi mərhum Nəsim bəyindir” [20, s.110]. Bu cür oxşar fikri Azərbaycan Türk aydını Nağı Şeyxzamanlı da səsləndirmişdir. Onun fik-rincə də, milli istiqlal ideyasının əsas müəllifi kimi Azərbaycan fikrini tələb maddəsi halında irəli sürən N.Yusifbəylidir [22, s.117].

Qeyd edək ki, Nəsim bəy 1917-ci il aprelində Bakıda keçirilən Qafqaz Müsəlmanlarının 1-ci qurultayında “kim dava edə bilər ki, biz kəndini (özünü – F.Ə.) idarəyə səlahiyyətdar bir millət de-yirik!” demişdir. M.B.Məmmədzaadə yazır: “Qurultayın lap ilk günlərindən etibarən hakim mövqeyi iki fırqa tutmuşdu ki, bunlardan biri “Müsavət” xalq fırqəsi, digəri də “Türk Ədəmi-Mərkəziyyət fırqəsi” idi. Birincinin fikirlərinə Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, ikincininkinə isə Nəsim bəy Yusif-bəyli tərcüman olurdu” [15, s.55].

Beləliklə, Rəsulzadənin də yazdığı kimi, o, bu qurultayda Azərbaycan türkçülüyn, türkçülük, xalqçılıq və modernləşmə (yeniləşmə) prinsiplərini müdafiə etmişdi. Hətta, bununla kifayətlənmə-yərək eyni prinsiplərlə çıxış edən iki partiyanın birləşməsinə təşəbbüs göstərmiş və dərhal bunun tətbiqini istəmişdi. Rəsulzadə yazır: “Nəsim bəyin zəkası yalnız bu çıxışı ilə bitməmiş, o qurultayda eyni prinsipləri müdafiə edən Müsavat xalq fırqəsinin nümayəndələri və “Açıq söz” qəzetini təmsil

edən cərəyanla sözləşərək, onlara yaxın axınların birləşmələrini təmin etmək zəruriyyətini görmüş və onu həyata keçirmək təşəbbüsünü irəli sürmüşdür. Bir tərəfdən Nəsim bəy, digər tərəfdən də M.Ə.Rəsulzadə ilə A.Kazımzadə tərəfindən təmsil olunan Gəncə və Bakı milliyyətçi Azərbaycan istiqlalçılıq hərəkatında çox mühüm əsərləri sonradan meydana çıxan bu ittihadın hüsulunda Nəsim bəyin zəka və səmimiyyətinin qəti rol oynadığını burada təsbit etməliyəm. Bu ittihad üzərinə idi ki, Qafqaziya qurultayını mütəəqqib Türk Federalist Müsavat Xalq Firqəsinin ilk qurultayı Bakıda toplanmış və bu toplanış siyasi Azərbaycan həyatında pək mühüm bir hadisə təşkil etmişdir” [20, s.111].

1918-ci ilin əvvəllərində yaradılmış Seymə Xalq Maarif naziri vəzifəsini tutan N.Yusifbəyli burada da türkçülüüyü, Azərbaycan xalqının milli maraqlarını müdafiə etmişdir [23]. Türkiyəylə danışıqlar üçün Batuma sülh nümayəndəliyi göndərməzdən öncə Zaqafqaziya Seyminin türk-müsəlman fraksiyası qarşısında çıxışı zamanı da Yusifbəyli əsas diqqəti Azərbaycan türklərinin çətin günlər yaşamasına, onun varlığının təhlükə altında qalmasına yönəlmişdir. O, bu çıxışında açıq şəkildə bildirib ki, Seymin tərkibindəki gürcülər və ermənilər Şimali Azərbaycanda erməni daşnaklarıyla rus bolşeviklərin türk-müsəlman əhaliyə qarşı soyqırım törətməsinə tamamilə biganədirlər. Belə bir halda, Azərbaycan türklərinin Türkiyə türklərinə üz tutmaqdan başqa çarə qalmadığını deyən Yusifbəyli bütün bunlarla yanaşı, “Müstəqil Azərbaycan” ideyasının qüvvədə qalmasını da ifadə etmişdir: “Bizim nümayəndə heyətimizin Batuma getmək və Şərqi Zaqafqaziya türkləri adından Osmanlı imperiyasından yardım istəmək vaxtı gəlib çatmışdır. Əlbəttə, biz təcili olaraq qoşun göndərilməsi üçün türklərə çox da təkid edə bilmərik; biz ancaq xahiş edəcəyik. Ancaq bütün bunlarla yanaşı, azad Azərbaycanın müstəqil surətdə mövcudluğu ideyasını heç vaxt gözədən qaçıрмаq lazım deyil” [24, s.22-23].

Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurulmasında və inkişafında mühüm işlər görmüş Nəsim bəy bu dövrdə əvvəlcə maarif naziri, daha sonra baş nazir kimi bəyan edirdi ki, Azərbaycan türklərinin yeganə ideyası Azərbaycanın milli istiqlalıdır. N.Yusifbəyli Azərbaycan Cümhuriyyətinin birillik ill-dönümüylə bağlı xalqa müraciətində milli istiqlal məsələsiylə bağlı bildirirdi ki, artıq Azərbaycan Türk milləti istiqlaliyyətini heç bir kəsə güzəştə getməyəcəkdir: “Qan dəryasında qütəvər olan Azərbaycan Türk milləti kəndi müqəddəratını öhdəsinə alaraq, özbaşına buraxılmışdır. O, mətanətli-qəlb və əzmi qəti ilə istiqlalı düşünərək yaşayır. Və bilaxirə müstəqil və azad yaşamaq yolu arayıb, ona rəvan oldu. Öylə bir yol ki, onu ümumcəhanın əzilmiş və döyülmüş millətləri tutmuşdu. Bu bir sənə müddət ərzində biz yorulmadan işlədik və bu işləməyimiz ilə dövlətimizi möhkəmləndirərək, camaatımızın aşağı sinfinə milli dövlət təşkili hissini düşündürdük və istərdik ki, camaat və millət vəkillərinin getdikləri yol doğru və xalqın azad fikir və məsləkidir. Bu az vaxt zərfinə Azərbaycan türkləri kəndlərinin müstəqil və azad yaşamağa layiq olduqlarını gözəl surətdə göstərərək və dövlət təşkilinə istedad və qabiliyyət yeritdiklərini isbat etdilər. Bunun sayəsində isə şimdi məmləkətdə insanı məmnun edəcək bir dərəcədə nizam və asayiş hökəfəmadır” [25].

Baş nazir kimi proqram səciyyəli ilk çıxışında da, o, Milli istiqlal məsələsini xüsusilə qeyd etmişdir. “Möhtərəm millət vəkilləri! Ömrinizlə təşkil etdiyim hökumət, üzərinə nə qədər ağır və nə qədər böyük bir məsuliyyət almış olduğunu anlayır. Doğrudur, Azərbaycan milləti müstəqilliyini elan etdiyi bu az bir zamanda yar və əğyar nəzərində müstəqil olmağa layiq olduğunu göstərdiyindən, bugünkü vəziyyət və mövqeyimiz iki ay əvvəlkindən daha mətin və daha sağlamdır. Bəli, 10 aydan bəri həqiqətən müstəqil olan Azərbaycan bu gün böyük dövlətlər tərəfindən belə hüsni-qəbul əsnasında olduğuna və Azərbaycan Türklərinin yaxın bir zamanda dünyanın bilcümle mədəni millətləri ailəsinə olacağına ümidimiz güclüdür. Bu, belə olacaq idi. Çünki Azərbaycan Türkləri fərdi vücud olaraq kişi-qadın, gənc-qoca, kasıb və zəngin, işçi və rəncbər, “Müsavat”, “Əhrrar”, “Sosialist”, “İttihad” xülasə bütün millət vahid vücud olaraq istiqlalımızı mühafizə etməyə and içmişdir. Çünki millətin bu əzminə birbaşa şahid olan böyük və demokratik İngiltərə komanda heyəti, aldığı təəssüratı tərəfsiz, şişirtməsiz Parisdə təşkil edilən məhkəmə-kübrayə kəsb edəcəyi şübhəsizdir...” [14, s.131-132]. Yusifbəyli daha sonra demişdir ki: “İfadə azadlığı, mətbuat azadlığı, yığıncaq azadlığı mədəni və demokratik bir dövlət rəhbərliyi başlıca şərtləridir. Bu barədə, zənnimcə, hər kəsdən biz irəli gedirik. Azərbaycanda görülən bu azadlıqlar dünyanın heç bir tərəfində yox-

dur. Hökumət, təbii, müqəddəs olan bu azadlıqları qoruyacaq. Hər kəs nə yazırsa yazsın, hər kəs nə istəyirsə söyləsin, harada yığılırsa yığılsın. Yalnız bir məsələ vardır ki, ona əl uzatmağa təhəmmül edilməz. O da Azərbaycanın istiqlaliyyəti məsələsidir. Bu istiqlaliyyəti, millətin bu müqəddəs və qanuni haqqını təhqir etdirməməyə, bu ülvî hissiyyatına toxundurمامağa hökumət var gücü ilə çalışacaqdır” [14, s.132-133].

Baş nazir olduğu dövrdə Azərbaycanın Türkiyəyə, yaxud da Rusiyaya birləşməsinə tələb edən “ittihadçılar”a, denikinçilərə, bolşeviklərə ümumiyyətlə, istənilən “ihaqçılar”a qarşı çıxanları isə Yusifbəyli daima tənqid etmişdir. Belə ki, Cümhuriyyətin bəyan olunmasından sonra, ilk dövrlərdə müəyyən təsir qüvvəsinə malik olan osmanlıpərəst “ilhaqçılar”ın milli istiqlala qarşı yönəlmiş ideyalarına cavab olaraq Yusifbəyli deyirdi ki, onlara müəyyən obyektiv səbəblərə görə güzəştlərə getmək olar. Ancaq bu güzəştlər Azərbaycanın milli istiqlalına xəter yetirməməlidir. Nəsim bəy deyirdi ki, əks halda “istiqlalımıza qarşı yönəlmiş təcavüzə qarşı ilk əvvəl üsyana qalxan mən özüm olacağam” [1, f. 970, s.1, i. v.57].

N.Yusifbəylinin fikrincə, bu dövrdə Azərbaycan türkcülüyü ideyasının, milli istiqlalın tamamilə ziddinə olan əsas qüvvə isə bolşevizm və bolşeviklər olmuşdur. “Bolşevizm bizim üçün bir təhlükədir, bəlkə də daha böyük təhlükədir” [3, s.67] deyən, Nəsim bəy daha sonra qeyd edirdi: “Əgər bu saat mənə desələr ki, səni tanıyıb və istiqlalını təsdiq edirəm, mən sabah burada bir bolşevik qoymaram. Çünki bolşeviklərin təhlükəsini biz öz istiqlalımız ilə ölçürük. Biz hüriyyəti-viedan tərəfdarıyıq” [3, s.68]. Bu anlamda Azərbaycanın baş naziri Milli İstiqlalın yaşaması üçün Rusiyayla, daha doğrusu Sovet Rusiyasıyla münasibətdə diqqətli olmağı hər şeydən vacib hesab edirdi. O bildirirdi ki, Azərbaycanın Rusiyanın daxili işlərinə qarışmağa haqqı yoxdur: “Rusiyada hansı təriqət qalib gələcək, hansı adamlar iş başına keçəcək - bu, bizim vəzifəmiz deyil, böyük Rusiyanın öz işidir. Biz Rusiya dövləti ilə hər zaman sülh və səlahla dostluq keçinmək istəriz. Yalnız bir məsələ var ki, bolşevik Rusiyamı, menşevikmi, yoxsa başqa birimi olsun, bizim daxili işlərimizə qarışmamalıdır. Biz Rusiyadan yalnız bunu tələb edirik. Bunun da haqqımız olduğunu, təbii, kimsə inkar etməz, zənn edirik” [14, s.136-137].

N.Yusifbəyli hesab edirdi ki ki, Sovet Rusiyasına ya da bolşevizmə qarşı dayanmaq üçün tək çıxış yolu qüvvətli olmaqdır: “Bunu tək bilməliyik - qüvvətli olmasaq nə hüriyyətimiz, nə də istiqlalımız mümkün deyil. Onun üçün hərbi işimiz hökumət işinin əsası olacaq. Əsgərimizin ehtiyacına, ləvazimatına hökumət ayrıca diqqət və səy edəcək. Əsgərlik kimi müqəddəs vəzifənin ilk əvvəl zənginlərin, imkanlıların, ziyalıların övladlarının vəzifəsi olduğunu hökumət onlara izah edəcək. Ayrıca boyun qaçıran olursa lazım olan cəza veriləcək. Xülasə, əfəndilər! Təkrar edirəm, hər şeydən əvvəl, gələcəyimiz qüvvətə və millətin əzminə möhtacdır. Birincisi hərbiyyə nazirimizin müqəddər və təcrübəli əllərində olub, ikincisi isə sizin əlinizdədir” [14, s.137-138].

1919-cu ilin mayında Bakıda rus fəhlələrinin çox çalışdığı müəssisələrdə tətillər keçirilirdi ki, bu məsələ parlamentin 6 may 1919-cu il tarixli 34-cü iclasında müzakirə olunan zaman Nəsim bəy Yusifbəyli bildirmişdir ki, bu tətil iqtisadi deyil, siyasi xarakter daşıyır: “Bu tətilin siyasi olduğunu tətil edənlər və tətil etdirmək istəyən şəxslərin özləri də inkar etmirlər. Onlar öz məclislərində açıq deyirlər ki, biz gərək bütün Rusiyada, eyni zamanda Azərbaycanda da (ki, onu Rusiyanın bir parçası olaraq görürlər) Sovet hökuməti təşkil edək. Onlar bunu inkar etmirlər və bu məqsədə çatmaqdan ötrə hər cür vasitəyə müraciət ediblər və edirlər” [14, s.138].

Baş nazir çıxışında daha sonra deyirdi ki, indiyə qədər iş başında olan hökumət və indiki hökumət Azərbaycanda mətbuat azadlığı, yığıncaq, tətil azadlığını qoruyub: “Bunun səbəbi nədir? Səbəbi budur ki, hökumətimizə hər nə qədər bəy-xan hökuməti desələr də iş başında olan hökumət öz demokrat və xalqpərəst əməli ilə demokratiya sübut etmişdir. Ancaq indi bu azadlıqlardan sui-istifadə edilir. Bunlar da öz içərimizdən olan əhəlimiz deyil, özgə dövlətlərdən gələnlərdir ki, sui-istimal edirlər. Bununla da əsl məqsəd Azərbaycanı Rusiyaya ilhaq etməkdir. Bunu rusların əksəriyyəti, mütəəssifənə, hər bir Rus istəyir” [14, s.139]. Yusifbəyli açıq şəkildə deyirdi ki, Rusiya Azərbaycanın istiqlalını tanıyarsa, onunla hesablaşarsa o zaman ruslara neft vermək mümkündür: “Bunlar olmayınca hökumət Sovetlərə neft verməz. Lakin bunlar deyirlər ki, yolu şərtsiz açın, gəlsinlər. Buna heç bir hökumət, heç bir işçi, Türk demokratiyası, heç bir azərbaycanlı razı olmaz” [14, s.139].

Azərbaycan Cümhuriyyətinin timsalında Azərbaycan xalqı bir millətin taleyində önəmli rol oynayan ideyaları (istiqlal, müstəqil parlament, müstəqil ordu, bayraq və s.) əldə etdikdən sonra, onu Sovet Rusiyasının əli ilə yıxıb yerində “müstəqil Sovet Azərbaycanı” qurmağın da, bu mənada Nəriman Nərimanovun Sovet Rusiyasının başçıları ilə əslində tabeçilik anlaşması əsasında, onların qarşısında hansısa şərtlərlə çıxış etməsinin də heç bir anlamı yox idi. Burada qazanan yalnız bir tərəf var idi: Sovet Rusiyası və onun əlaltıları. Fikrimizcə, bu baxımdan Nərimanov Sovet Rusiyasından deyil, Sovet Rusiyası Azərbaycan Cümhuriyyətini işğalı planı çərçivəsində “Nərimanov faktoru”ndan maksimum faydalanmışdır.

Bunu, həmin dövrdə Moskvada yaşayan Nərimanovun Azərbaycanda baş verənlərlə bağlı Leninini daima məlumatlandırması, “Qafqazın işğalına baxış” məruzəsi və xüsusilə, Azərbaycanın baş naziri N.Yusifbəyliyə yazdığı məktubundan açıq şəkildə görmək mümkündür. Nərimanov Yusifbəyliyə yazdığı bu məktubunda bolşeviklərlə bir yerdə olmasını siyasi-ideoloji baxışlarındakı fərqlərlə izah etməyə çalışmışdır: “Mən türkləri Qafqaza dəvət etmək tərəfdarlarına qarşı daim ciddi şəkildə çıxış etdim. Hətta mənim Duma salonunda oxuduğum son dərs də tamamilə bu mövzuya həsr edilmişdi və mən indiki vəziyyətinizi təsbit və aydın şəkildə göstərmişdim. Əgər pantürkizm və panislamizm düşüncələrini yayarkən mən bir kommunist kimi sizin qəti əleyhinizə çıxmışdım, lakin Türkiyə qanadı altına girmək cəhdinizə, bir psixoloq kimi lütfkarənə baxırdım. Türkiyə “zəfərlə” gəlib rüsvayçılıqla getdi. Bağışlayın, siz İngiltərənin çəkmələri altında əzilə-əzilə onu müsəlman kütləsinə tərifləməyə başladıqdan sonra isə daha mənim nəzərimdə ideyalı adamlar, milləti və xalqı sevən adamlar deyilsiniz, bir ovuc fabrik sahibinin və mülkədarın maraqlarını müdafiə edənlər” [16, s.216]. Çox keçmədi ki, Nərimanovu qanadının altına alan Sovet Rusiyası da Azərbaycana “zəfərlə” gəldi, ancaq şimal ölkəsi Türkiyədən fərqli olaraq ləyaqətlə getmədi, sözün həqiqi mənasında bu ölkəni 70 il müstəmləkəsi kimi idarə etdi.

N.Yusifbəyli isə Nərimanov kimi düşüncələrə cavab olaraq Parlament kürsüsündən bildirirdi ki, milli istiqlalçı kimi bütün qüvvələrə bir nəzər ilə baxır: “Mənim tutduğum nə bolşevik, nə də menşevikdir. Mən yalnız vətənimizin, istiqlallıyyətimizin düşmənlərini tuturam. Onlar öylə adamlardır ki, hər zaman fikirləri bizim hüququmuza və istiqlalımıza təcavüz etməkdir və yaxud idarə tərzimizi dəyişmək üçün çalışmaqdir. Bunlar bizim düşmənlərimizdir” [3, s.69]. Bütün bunları nəzərə alaraq Rəsulzadə Türkiyədə mühacirətdə yaşadığı dövrdə “Yeni Qafqaziya” dərgisində yazırdı ki, ümumilikdə, Nəsim bəy xalqçı, idealist, millətpərvər, demokrat və liberal bir şəxsiyyət olmuşdur: “Nəsim bəyin şəxsiyyətini, onu yetişdirən mühitin xüsusiyyətini kamilən təhlil etmək və nəticədə mərhumun tutduğu həqiqi mövqeyi olduğu kimi təsbit etmək üçün məqaləmizin həcmi müsəid deyildir. Bu qədər söyləyə bilərik ki, o, milli Azərbaycan demokratiyasının yetişdirdiyi ən tipik müəssillərindən biridir. Elə bir müəssil ki, milli Azərbaycan hərəkatının istiqlala müncər olan qayəsini formulə etmək onun ismi ilə mərbutdur” [14, s.177].

Fikrimizcə, M.Ə.Rəsulzadənin silahdaşı, məsləkdaşı Nəsim bəy haqqında dedikləri o qədər doğru, dürüst və səmimidir ki, bu deyilənlərə əlavə bir söz demək çox çətinidir. Rəsulzadənin Yusifbəyli ilə bağlı dediklərində diqqəti çəkən məqamlardan biri də, Nəsim bəyi milli Azərbaycan ideyasının müəllifi kimi göstərməsidir. Bu onun göstəricidir ki, Rəsulzadə memarı olduğu Azərbaycan Cümhuriyyəti ideyasında Nəsim bəyin rolunu daha üstün verməklə öz ləyaqətinin ucalığını ifadə etmişdir. Başqa sözlə, Rəsulzadənin bu fikirlərindən belə nəticə çıxarmaq olar ki, milli və müstəqil Azərbaycan ideyasının nəzəri-ideoloji müəllifi Rəsulzadə, siyasətçisi isə Nəsim bəy olmuşdur. Belə ki, Nəsim bəy Rəsulzadənin nəzəri-ideoloji şəkildə irəli sürdüyü milli və müstəqil Azərbaycan ideyasını siyasi bir tələb kimi ifadə etmişdir. Deməli, Azərbaycan Cümhuriyyəti iki böyük liderin nəzəri-ideoloji və siyasi praktiki əməllərinin nəticəsidir. Bu mənada bu iki böyük Azərbaycan Türkünün Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaranması və inkişafında göstərdiyi xidmətlər misilsizdir [8, s.149]. M.Ə.Rəsulzadə Yusifbəyliyə bağlı eyni fikirləri 1923-cü ildə Türkiyədə nəşr olunan “Azərbaycan Cümhuriyyəti keyfiyyəti-təşəkkül və şimdiki vəziyyəti” əsərində də əks etdirmişdir. Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurucusu həmin kitabında yazırdı ki, Nəsim bəy Qafqasiyada türk milliyətpərvərliyini tərvic edən dəyərli xadimlərimizdənədir: “Nəsim bəy qüvvətli bir qələmə malik olduğu

kimi, hərarətli də bir natiq idi. Ona görə də qüvvətli iman sahibi və demokrat bir adamdı” [21, s.133].

Qeyd edək ki, Yusifbəyli Azərbaycan milli istiqlal ideyasına sona qədər sadıq qalmışdır. Belə ki, Nəsimi by Yusifbəyli Azərbaycan Cümhuriyyəti Sovet Rusiyası tərəfindən işğal edildikdən qısa bir müddətdən sonra yaxın silahdaşlarıyla (Nağı Şeyxzamanlı və b.) görüş zamanı demişdir: “Azərbaycan istiqlalını qurduq. Ancaq onu saxlaya bilmədik. Əbədi düşmənimiz olan ruslar güclü qüvvələri ilə vətənimizi işğal etdilər və istiqlalımıza son qoydular. Müqəddəs ölkəmiz rusların istilası altına keçdi. Ancaq inandığımız və iman etdiyimiz bir şey varsa, o da bizə təsəlli verməkdədir. Ruslar zülmələri, vəhşilikləri ilə xalqımızı nə qədər əzirlərsə əzsinsinlər, əbədi olaraq qala bilməzlər. Xalqımızın beyninə yerləşdirdiyimiz istiqlal məfhumundan mənəvi varlığımıza hopmuş hürriyyət ruhunu söküb ata bilməzlər. Onlar buna nail olmaq üçün vəhşiliyi və qəddarlığı ilə məhur olan Neronu köməyə çağırırsalar da yenə müvəffəq ola bilməzlər” [14, s.195-196].

N.Yusifbəyli Azərbaycan Cümhuriyyəti Sovet Rusiyası tərəfindən işğal olunduqdan sonra 1920-ci ilin iyun-iyul aylarında naməlum şəkildə şəhid olmuşdu. Burada onun hansı şəkildə şəhid olması ilə bağlı geniş müzakirə açmadan yalnız onu qeyd etmək istərdik ki, bütün hallarda Nəsimi bəy Yusifbəyli Azərbaycan Türk millətinin, Azərbaycan Cümhuriyyətinin böyük şəhid oğullarından biridir. O, yalnız Azərbaycan Cümhuriyyətinin baş naziri kimi deyil, milli Azərbaycanın siyasi istiqlalının ilk müəlliflərindən biri və şəhid oğlu olaraq sonsuz sevgiyə və hörmətə layiqdir.

Böyük türkçü-turançı Əli bəy Hüseynzadənin Türklük, İslamlıq və Müasirlik “üçlüyü”ü, M.Ə. Rəsulzadənin və N.Yusifbəylinin bu “üçlük” əsasında Azərbaycan türkçülüüyü ideyasını – azərbaycançılığı irəli sürməsi bir təkamülün nəticəsi idi. Bu təkamülün kökü nə qədər qədimlərə gedib çıxsada da, çağdaş mərhələdə onun yeni cizgiləri XIX əsrdə meydana çıxmış, XX əsrin əvvəllərində isə Azərbaycan milli ideyasının və onun bariz nümunəsi olan Azərbaycan Cümhuriyyətinin (Respublikasının) yaranması ilə nəticələnmişdir. Bunu, vaxtilə M.Ə.Rəsulzadə belə ifadə etmişdir: “Sadə bu mərhələyə Nəsimi ismini Azərbaycan tarixində ölməz və unudulmaz bir ismi halına qoymaq üçün kafidir. Nisan mətəmində intiqam əhdini tədid edən milli istiqlal nəslinin qeyrətini təhrik edən böyük amillərdən biri də heç şübhəsiz Nəsimi bəyin şəhadətidir. Müzəffər istiqlal nəslinin ilk edəcəyi təşəkkür vəzifələrindən birincisi siyasi azərbaycançılığın ilk mübəşşirlərindən Nəsimi bəy adını davam etdirmək və Bakı ilə Gəncədə ona bir abidə qoymaqdan ibarət olmalıdır!” [20, s.112].

Ancaq təəssüf ki, bu günə qədər Bakıda ya da Gəncədə Nəsimi bəy Yusifbəyliyə layiq bir abidə ucalda bilməmişik. Görünür, Ulu öndər Heydər Əliyevin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucuları, o cümlədən M.Ə.Rəsulzadə, Nəsimi bəy Yusifbəyli və başqaları haqqında dediklərindən doğru nəticə çıxara bilməmişik. H.Əliyev 28 may Respublika günü münasibətlə keçirilən tədbirdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasında mühüm rol oynamış şəxsiyyətlərimiz, o cümlədən N.Yusifbəyli haqqında çox qiymətli fikirlər irəli sürərək demişdir: “Birinci Dünya müharibəsinin bitməsi ilə əlaqədar olaraq dünyada baş vermiş dəyişikliklər, sosialist inqilabı nəticəsində Rusiya imperiyasının dağılması, Azərbaycanda müstəqil dövlət yaratmaq üçün şərait meydana gətirdi. Azərbaycanda geniş vüsət almış milli azadlıq hərəkatı bu dövrün səciyyəvi cəhətlərindən hesab edilməlidir. Məhz belə bir şəraitdə Azərbaycanın demokratik qüvvələri, siyasi xadimləri 1918-ci il mayın 28-də ilk Azərbaycan Demokratik Respublikasının yarandığını elan etdilər. Həmin gün Azərbaycan xalqının tarixinə böyük və əlamətdar bir hadisə kimi daxil olmuşdur. Biz bu günü Respublika günü, Milli İstiqlal bayramı kimi qeyd edirik. Bu bayramı qeyd edərkən, biz o zaman Azərbaycanın milli azadlığı, istiqlaliyyəti uğrunda, Azərbaycan Demokratik Respublikası yaranması uğrunda mübarizə aparanları, demokratik dövlətin təşkil olunmasında iştirak edənləri, onun rəhbərliyində fəaliyyət göstərənləri – Məhəmməd Əmin Rəsulzadəni, Fətəli xan Xoyskini, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Nəsimi bəy Yusifbəyli, Həsən bəy Ağayevi, Məmməd Həsən Hacınskini və başqalarını böyük minnətdarlıq hissi ilə yad edirik. Onların parlaq həyatı, böyük fəaliyyəti və Azərbaycan xalqı qarşısında xidmətləri heç vaxt unudulmayacaqdır” [10, s.385].

Heydər Əliyev başqa bir çıxışında da N.Yusifbəylinin, M.Ə.Rəsulzadənin və başqa dövlət xadimlərimizin, mütəfəkkirlərimizin Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi və fəlsəfi fikir tarixindəki yerini çox müsbət qiymətləndirmiş, onlara münasibətdə obyektivliyin gözlənilməsini açıq şəkildə

ifadə etmişdir: “1918-ci il may ayının 28-də Azərbaycan Demokratik Respublikasının yaranması Azərbaycan tarixində böyük siyasi-ictimai hadisədir. Belə bir demokratik dövlətin mövcud olması və müəyyən qədər fəaliyyət göstərməsi Azərbaycanın sonrakı dövrlərinə təsir edibdir. Düzdür, bu demokratik respublika cəmi 23 ay fəaliyyət göstərdi, sonra isə təslim oldu. Mən bu fikrə yenə qayıdacağam. Biz tariximizi həmişə obyektiv təhlil etməliyik və bugünkü nəslə, gələcək nəsillərə düzgün çatdırmalıyıq. Təəssüf ki, əvvəlki dövrlərə aid tariximizdə çox faktlar təhrif olunubdur, indi də təhrif edilir. Əgər o vaxt bir istiqamətdə təhrif olunurdusa, indi başqa bir istiqamətdə təhrif edilir. Tarixçilərimizin borcudur ki, bu qüsuru aradan götürsünlər. Ancaq biz deməliyik ki, demokratik respublika, onun liderləri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Fətəli Xan Xoyski, Nəsim bəy Yusifbəyli, Məmməd Həsən Hacınski və başqaları çox böyük işlər görüblər. Onlar Azərbaycanı müstəqil bir dövlət kimi dünyanın bir qisminə tanıtdılar, bir neçə tədbir gördülər” [11, s.153-154].

Bu mənada hesab edirik ki, Nəsim bəy Yusifbəyli bu gün Azərbaycanın ən böyük şəhərlərində (Bakı, Gəncə və b.) və həmin şəhərlərin ən görkəmli yerlərində abidəsi ucaldılmalı olan ən layiqli dövlət xadimlərimizdən, mütəfəkkirlərimizdən biridir. Ən azı ona görə ki, o bugünkü Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyi uğrunda şəhid olmuş baş nazirdir. Bu gün torpaqları rus-erməni hərbi birləşmələri tərəfindən işğal altında olan bir dövlət və millət üçün Nəsim bəy Yusifbəyli örnəyini öyrənmək və tanımaq son dərəcə zəruridir. Hər halda Azərbaycan xalqı bilməlidir ki, onun milli varlığı və müstəqilliyi uğrunda şəhid olan Nəsim bəy Yusifbəyli kimi baş naziri, mütəfəkkiri də olmuşdur!!!

Açar sözlər: maarifçilik, islamçılıq, sosial-demokratiya, müasirləşmək, türkçülük, Azərbaycan türkçülüüyü, azərbaycançılıq

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi. f. 970, s.1, i. v.57.
2. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. V cild (1900-1920-ci illər). Bakı: Elm, 2001, 672 s.
3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (stenoqrafik hesabatlar). II cild. Bakı: “Azərbaycan” nəşriyyatı, 1998, 992 s.
4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. II cild. Bakı: Lider, 2005, 472 s.
5. Baykara Hüseyn. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi. Bakı, “Azərənşr”, 1992, 276 s.
6. Балаев А.Г. Азербайджанское национальное движение в 1917-1918 гг. Баку: ЭЛМ, 1998, 280 с.
7. Cəfəroğlu Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Mütərcim, 2008, 408 s.
8. Ələkbərov F.Q. Milli ideologiya probleminə tarixi-fəlsəfi baxış (II hissə). Bakı: Elm və təhsil, 2014, 498 s.
9. Ələkbərov F.Q. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin dünyagörüşü. Bakı: Elm, 2007, 270 s.
10. Əliyev H.Ə. Müstəqillik yollarında. I c., IV cildə, Bakı: Azərbaycan, 1997, 558 s.
11. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir: Çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr. 1-ci kitab. Bakı: Azərənşr, 1997, 597 s.
12. Əliyev M. Nəsim bəy Yusifbəyli. “Odlar yurdu” qəz., Bakı, 1988, noyabr, №21
13. Qaspiralı İ. Dildə, fikirdə, işdə birlik. İ. Qaspiralı 1851-1914. Bakı: Qartal, 2002
14. Qəhrəmanlı N.Ə. Nəsim bəy nümunəsi. Bakı: Nurlan, 2008, 263 s.
15. Məmmədzadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı: Nicat, 1992, 246 s.
16. Nərimanov N. Məqalələr və nitqlər. II cildə, I cild, Bakı: Azərənşr, 1971, 267 s.
17. Nəsim bəy Yusifbəyli – milli istiqlal və dövlətçilik mücahidi. Bakı: Ziya, 2013, 216 s.
18. Oruçlu M.R. Azərbaycanda və mühacirətdə Müsavat Partiyasının fəaliyyəti (1911-1992). Bakı: Azərənşr, 2001, 272 s.
19. Rəsulzadə M.Ə. Qafqaz türkləri. Bakı: Təknur, 2012, 112 s.
20. Rəsulzadə M.Ə. Nəsim bəy Yusifbəyli. “Odlu Yurt” dərgisi, 1929, №3

21. Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri (Mühacirət dövrü: Türkiyə, 1922-1929). I Cild. Bakı: OL npkt, 2016, 600 s.
22. Şeyxzamanlı N.S. Azərbaycan istiqlal mücadiləsi xatirələri. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 1997, 176 s.
23. Tahirzadə Ə. Nəsim Bəy Yusifbəyli. <http://www.ursad.org/MakaleGoster.aspx?ID=1047&YazarID=25> 21.04.2014
24. Vəkilov R. Azərbaycan Respublikasının yaranma tarixi. Bakı: Elm, 1998, 68 s.
25. Yusifbəyli N. Azərbaycan vətəndaşlarına hökumətin müraciəti. “Azərbaycan” qəz., Bakı, 1919, 28 may, №190
26. Yusifbəyli N. Bizim mətbuat. “Tərcüman” qəz., 1906, 12 aprel, № 37
27. Yusifbəyli N. Bizim mətbuat. “Tərcüman” qəz., 1906, 26 aprel, № 43
28. Yusifbəyli N. Bizim mətbuat. “Tərcüman” qəz., 1906, 26 may, № 56
29. Zaqafqaziya Seyminin müsəlman fraksiyası və Azərbaycan Milli Şurası iclaslarının protokolları. 1918-ci il. Bakı: Adiloğlu, 2006, 216 s.

Файк Алекберли

АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕЯ В МИРОВОЗЗРЕНИИ Н.ЮСИФБЕЙЛИ

Резюме

В статье упоминаются заслуги Насиб бек Юсифбейли в формировании Азербайджанской тюркологии, азербайджанский национальной идеи в начале XX века в северном Азербайджане. Раскрыты идеи по просвещению, социальной - демократии, исламизму, современности, тюркологии. Суть статьи продемонстрировать роль азербайджанского народа в истории философии и общественно мнения одним из авторов национальный идеи, которым является Юсифбейли.

Ключевые слова: просвещение, исламизм, социал-демократия, модернизация, тюркология, Азербайджанская тюркология, азербайджанизм

Faiq Alekberli

AZERBAIJAN NATIONAL IDEA IN THE OUTLOOK OF NASIB BEY YUSIFBEYLI

Summary

The article mentions Nasib bey Yusifbeyli's role in the formation of Azerbaijan turkology, Azerbaijan national idea in the early XX century in northern Azerbaijan. The ideas on enlightenment, social-democracy, islamism, modernization, turkology are revealed. The main essence of the article is to demonstrate the role of Nasib bey Yusifbeyli in the history of public opinion and philosophy of Azerbaijan people.

Keywords: enlightenment, islamism, social-democracy, modernization, turkology, Azerbaijan turkology, azerbaijanism